

Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi

Ahmet Zeki İZGÖER*

ÜÇ KITAYA EGEMEN OLAN ve büyük bir medeniyet ve kültür anlayışına sahip bulunan Osmanlı Devleti'nin devlet teşkilatının, ekonomik ve sosyo-kültürel yapısı, dinî kurumları, düşünce hayatı ve eğitim programlarının, hukuk, adalet, haberleşme, ulaşım ve enformasyon sistemlerinin, mimarî, edebiyat, musiki ve güzel sanatlar gibi alanlarda verdiği eserlerin, münasebette bulunduğu diğer kültür ve medeniyet çevrelerine yaptığı katkıların ilmî kriterler doğrultusunda araştırılıp incelenmesi alanında arşiv belgeleri, kronikler, hususî tarihler, hatıratlar, dönemin dergi, gazete ve mecmuaları gibi kaynaklarının dışında "salnâmeler" de mühim yer tutarlar.

Hazırlandıkları devir itibarıyla ehemmiyet arz eden ve bir bakıma "yazılı tarih kayıtları" olarak kabul edilen salnâmelerde, bir yıl boyunca ortaya çıkan gelişmelerle, coğrafi veya idarî bir bölgenin, şehir veya farklı diğer yerleşim birimlerinin (sancak, eyalet, vilayet, kaza, nahiye, köy vb.) genel dökümleri yer alırdı. Devletin yetkili organ ve kuruluşlarınca bu kayıtlar incelenir ve eldeki bulgular ışığında bir sonraki sene için gerekli tedbirlerin alınması yoluna gidilirdi. Salnâmeler, ihtiva ettikleri malzeme bakımından son derece zengin, açıklayıcı ve bilgi verici malumata sahip eserlerdir. Bunlarda il, ilçe ve hatta zaman zaman köy ve meraların topografik, demografik, ticarî, sosyal, siyasî, hukukî ve kültürel tarihleri hakkında sağlıklı bilgiler verilmektedir.

I. Salnâmelere Duyulan İhtiyaç

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda siyasî, askerî ve ekonomik yönlerden büyük bir çöküntünün içerisine girmiştir. Çöküşün önüne geçmek isteyen devlet adamları, bir taraftan devleti dış tehditlere karşı savunmak için yoğun tedbirler

* Dr., Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yayın İşleri Koordinatörü, İstanbul.

alırken, bir taraftan da ülkeyi bayındır bir duruma getirmek ve yoksulluk içerisinde bulunan halkın sosyal ve ekonomik refah düzeyini yükseltmek için hazırladıkları yeni plan ve programları gerçekleştirmek konusunda yoğun çalışmalar başlatmışlardır. Bu gayeyle, öncelikli olarak Osmanlı'nın egemen olduğu topraklardaki zenginlik ve imkânları tespit için, geniş ve aynı zamanda önemli çaptaki projeleri bütün vilayetlerde hayata geçirmişlerdir. Vilayetlerde bulunan doğal kaynaklar, tarım, hayvancılık, üretim, nüfus, hizmet birimleri, okullar, hastahaneler, yollar ve ormanlar gibi birçok alanda tespit edilen bilgiler en ufak detayına kadar ihmal edilmeksizin toplam sayısı 505'e varan *Vilâyet Salnâmesi*'nde bir araya getirilmiştir.

Osmanlı ülkesinde salnâme geleneği, 1847 yılında *Devlet Salnâmelerinin* yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak, ilk *Vilâyet Salnâmesi*'nin yayınlandığı tarihin 1866 olduğu bilinmektedir. Bu teşebbüsün ilk zamanlarda vilayetlere hasredilmesi, Osmanlı vilayetlerindeki gelişme ve yenileşme hareketlerine verilen değeri göstermesi bakımından önemlidir. Bu bakımdan, şehir tarihlerinin yazılmasında ana kaynakların başta gelenini, *Vilâyet Salnâmelerinin* meydana getirdiğini söylemek yanlış olmaz. *Vilâyet Salnâmeleri* her yıl yeniden yayımlandıklarından, ait oldukları vilayette bir sene zarfında meydana gelen değişiklik, yatırım ve gelişmelerin izlenmesi mümkün olabilmektedir. Kendi konularında inanılmaz zenginlikte resim, fotoğraf, plan, kroki, şekil ve haritaların yer aldığı bu kaynaklarda; Anadolu, Suriye ve Filistin, Irak, Arap Yarımadası, Mısır ve Trablusgarp, Tunus, Trakya, Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk, Kosova, Bosna-Hersek, Yugoslavya, Sırbistan, Eflak-Boğdan, Karadağ, Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki adalar ile Doğu Karadeniz'de Acaristan ve hatta Kırım'a, özetle Yemen'den Kafkaslara, Anadolu'dan Balkanlara kadar Osmanlı ülkesinin içinde bulunduğu durum bütün ayrıntılarıyla tespit edilmektedir.

Bunların dışında, bazen resmî kurum ve kuruluşlar ve bazen de özel şahıs ve kuruluşlarca yayınlanan salnâmeler, şehir tarihlerine önemli katkılar sağlamaktadırlar. Bu anlamda, resmî kurum ve kuruluşlar için, *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, *Hariciye*, *Maarif*, *Himâye-i Etfâl Cemiyeti*, *İlmiye*; özel şahıs ve kuruluşlarla ilgili olarak da *Türk Yılı*, *Hadika*, *Gayret*, *Resimli Yıl* ve *Ebuzziya* salnâmelerini zikretmek mümkündür.

Devlet Salnâmelerinin sayısı, -Cumhuriyet'in ilk yıllarında yayınlanan 3'ünün de dahil edilmesiyle birlikte- toplam 71'dir. İlk zamanlar 100 sayfa civarında yayınlanan bu eserlerin hacmi, ilerleyen yıllarda 1000 sayfayı aşmıştır. Resmî ve özel kurum ve kişilere ait pek çok salnâme yayınlanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Meşâhir*, *Millî*, *Eczacı*, *Osmanî*, *Servet-i Fünun*, *Hürriyet*, *Afiyet*, *Asır*, *Askerî*, *Bahrî*, *Baytarî*, *İktisat*, *Marifet*, *Nisvân*, *Ziraat ve Ticaret*. Bunların sayısı ise 54'tür. *Vilâyet Salnâmelerinin* ilki 1866 yılında yayınlanan *Bosna Salnâmesi*'dir. Sonuncusu ise 1922'de neşredilen *Bolu Livası Salnâmesi*'dir.

Bunların toplam adedi 505'tir. Salnâmelerin tamamınının 730 tane olduğunu söylemek mümkündür.

Yayınlandıkları diller bakımından az da olsa farklılık gösteren salnâmeler; başta ağırlıklı olarak Osmanlıca olmak üzere, Osmanlıca-Arapça, Osmanlıca-Boşnakça, Osmanlıca-Fransızca, Osmanlıca-Rumca ve Arapça olarak basılmışlardır.

Salnâmelerden genel olarak bir şehrin bütün detayları hakkında bilgi sahibi olunabilir. Ancak bu bilgiler, çoğu zaman farklı salnâmelere serpiştirildiklerinden tam anlamıyla bir konu bütünlüğünden bahsedilemez. İlk dönemlerde yayınlanan *Vilâyet Salnâmeleri* şehrin umumî hayatıyla ilgili bilgiler verirken, daha sonraki dönemlerde yayınlanan ve "ihtisas salnâmeleri" diyebileceğimiz ve sadece kendi alanlarıyla ilgili *Hariciye*, *Maarif*, *İlmiye* gibi salnâmelerde yer yer şehir tarihiyle alakalı bilgilere rastlamak mümkündür. Bu çerçevede, salnâmeler dikkate alınarak yazılacak "şehir tarihleri" için bütün salnâmelerin büyük bir titizlikle incelenmesi ve elde edilecek bilgilerin harmanlanıp telifi yoluna gidilmesi gerekmektedir. Bu sebeple biz de "Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi" konusunu işlerken mümkün olduğunca farklı salnâmeleri inceleyip elde edilen bulguları çalışmamıza yansıtmaya çalıştık.

Salnâmelerde şehir tarihi bakımından yer alan bilgileri şu konu başlıkları altında değerlendirmek mümkün görünmektedir:

A. Takvim

Salnâmelerde o yılın kronolojik olarak takvim bilgileri vardır. Osmanlı toplumunda kullanılagelmekte olan Hicrî, Rumî ve Miladî takvimlerin günleri ve saatleri birbirleriyle mukayeseli olarak verilmiştir. Ayrıca Ermeni, Latin, Rum, Yahudi ve Müslüman milletlerin önemli ve özel günleri bu takvimlerde belirtilmiştir. Bu günlerden bazıları Aşura, Hıdırellez, Mevlit, Padişahın cülusu, Regâib, Mirac ve Berat kandili, Kadir gecesi, ay tutulması, cemre, panayır vb. günlerdir.

Kuşkusuz bu tür günlerin, şehirlerin dinî ve sosyo-ekonomik hayatındaki önemi büyüktür. Bu tür takvim kayıtlarının salnâmelerde yer alması, bir bakıma, toplumu bilgilendirmenin ve önemli ve özel günler konusunda dinamik ve canlı tutmanın bir yoludur.

B. Tarih

Salnâmelerde şehir tarihleriyle ilgili genel bilgilere yer verilmiştir. Burada, şehrin kuruluş tarihi, kimler tarafından nasıl kurulduğu, hangi devletlerce idare edildiği ve nihayet bölgenin Osmanlı Devleti tarafından fethi veya egemenliğine geçişi ve Osmanlılarca uygulanan siyaset anlatılmıştır.

Şehrin kuruluşundan salnâmenin yayınlandığı yıla kadar görev alan valilerin göreve geliş tarihleri, ne kadar süreyle vazife yaptıkları ve şehirde gerçekleş-

tirdikleri medeniyet eserleri (cami, kütüphane, kasır, şehir surları, çeşme vb.) tek tek gösterilmiştir. Ayrıca şehir halkından olup da her kesimden resmî görev alanların memuriyetleri, doğum yerleri ve rütbeleri belirtilmiştir.

C. Topografya

1. Nehirler ve Akarsular

Salnâmelerde nehir ve akarsuların çıkış noktaları, geçtikleri kaza, nahiye ve köyler, birleştikleri diğer sular, ulaştıkları deniz veya göller belirtilmiştir. Buna karşılık nehir ve akarsulara karışan daha ufak sular veya çaylar da gösterilmiştir. Nehir ve akarsuların uzunluğu, üzerindeki köprülerin çeşidi, sanat değeri ve sağlamlığı, ne zaman yapıldığı tarihi bilgiler olarak ifade edilmiştir. Yine nehirde kullanılan ulaşım araçlarının neler olduğu da izah edilmiştir.

2. Göller

Gölün bulunduğu mevki, kapladığı alan, derinliği, tuzluluk oranı, içindeki balıklar ve cinsleri, göl sahilinde bulunan diğer hayvanlar hakkında bilgiler verilmiştir.

3. Dağlar

Salnâmelerde dağlar kaza, nahiye ve kasabalara varıncaya kadar belirtilmiştir. Mesela hangi dağın hangi nahiye dahilinde olduğu ve sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiği gösterilmiştir. Böylece şehrin adeta fizikî haritası çıkarılmıştır. Ayrıca bir kısım dağlar hakkında özel bilgiler de verilmiştir. Söz gelişi, bazı dağlarda el ve ağız dayanmayacak derecede soğuk suların bulunduğu, havasının çok latif ve güzel olduğu iddia edilmiştir. Yine, dağlarda olduğu varsayılan birtakım dinî inanışlara ait ziyaret yerleri de zikredilmiştir. Salnâmelerde yer alan bu tür ifadeler, şehri dağ turizmine açan önemli bilgilerdir.

D. İklim

Salnâmelerde, şehrin genel olarak havasının durumu, manzarasındaki tabii güzellikler, iklim şartlarının insan üzerindeki tesirleri, arazilerin verimliliği, suların kıymeti, mevsimlerin geçişi, sıcaklık ve soğukluğun hangi aylara kadar devam ettiği, sıcaklığın güneş ve gölgedeki dereceleri, yağış şekilleri, soğuk ve kuraklık olup olmadığı gibi birçok konuya yer verilmiştir.

E. İdarî ve Askerî Yapılanma

Salnâmelerde Osmanlı idarî bölünüşü ve ona bağlı birimler tek tek sayılmıştır. Bu yapılanmada vilayet, sancak, kaza ve nahiyelerde görev alan devlet erkânı ve memurları belirtilmiştir. Vilayetlerde vali, defterdar, idare meclisi üyeleri ve kâtipleri, muhasebeci ve kâtipleri, litografya idaresi, mahkeme görevlileri; sancaklarda mutasarrıf, müftü, muhasebeci, tahrirat müdürü, idare

meclisi üyeleri, mahkeme görevlileri, belediye başkanı, maden memurları; kazalarda kaymakam, mal müdürü, idare meclisi üyeleri, müftü, tahrirat kâtibi ve kazalara mülhak nahiyelerde de müdür ve kâtiplerin isimleri zikredilmiştir. Hatta mutasarrıf, kaymakam ve nahiy müdürlerinin sayıları ve aldıkları maaşların dökümleri bile verilmiştir. Bunlara ilave olarak, vilayet ve ona bağlı bulunan birimlerdeki vergi, arazi, vakıf, telgraf, posta, nüfus müdür ve memurlarıyla zaptiye müfettişleri, tahsildarlar, sandık emînleri, mühendisler, polisler, avukatlar, doktorlar, resmî matbaa, kütüphane, hastane, hapisane, banka ve görevlileri de bu sıralamada yer almışlardır.

Ayrıca salnâmelerde idarî bakımdan en üst birim olan vilayetten en alt birim olan köye varıncaya kadar ilgili kaza, müdürlük ve nahiyelerin kaç köyden meydana geldiği istatistik cetvelleriyle birlikte verilmiştir. Böylece hangi kazada kaç köy bulunduğu, bunların isimleri ve nerelere bağlı oldukları ortaya konmuştur. Yine, vilayetlere bağlı kaza, müdürlük, nahiy ve sancakların saat bakımından birbirlerine olan uzaklıkları da cetveller halinde çıkarılmıştır.

Sivil yapılanmanın bir diğer kesimi, şehirlerdeki yabancı devlet konsolosları ile Hıristiyan millet ve toplulukların ruhanî reislerinin kimler olduklarıdır. Ermeni, Rum, Yahudi, Süryani, Keldani, Yezidi gibi gayrimüslim unsurların patrik, rahip, papaz ve haham gibi önde gelen temsilcileri de isimleriyle birlikte belirtilmişlerdir.

Sivil erkânın yanı sıra askerî erkân da salnâmelerin kayıtları arasında yer almıştır. Şehirde bulunan ordu ve askerî birliklerin durumları, askerî görevlilerden mirliva, alay kaymakamı, askerî tabip ve eczacılar, sancaktar, binbaşı, sağ kolağası, sol kolağası, yüzbaşı, teğmen, baytar, imam, tüfekçi, jurnal emini ve bölük ağası gibi yetkili ve görevlilerin isimleri ve bunların ordu bünyesinde hangi alay, tabur ve bölüğe kayıtlı oldukları, ikamet yerleriyle birlikte belirtilmiştir.

Bu kayıtlar, şehrin idarî ve askerî yapılanmasını hiyerarşik bakımdan ortaya koyan önemli tespitlerdir.

F. Yerleşim

Salnâmelerde yerleşim birimlerinin tek tek adları sayılmış; bunların sınırları, komşu il ve ilçelere olan uzaklık ve yakınlıkları kilometre hesabıyla verilmiştir.

1. Emlâk kayıtları

Şehirlerde bulunan resmî ya da gayr-ı resmî emlâk kayıtlarıyla genel olarak bunların adları verilmiştir. Söz gelişi, vilayet konağı, hamam, iplikhâne, Rum mektebi, değirmen, boyahâne, buzhâne, kasır, türbe, su terazisi, meyhane, kereste ambarı, bekçi odası, havra, bahçe, tarla, bostan gibi. Ayrıca bu gibi yerlerin adetleri belirtilmiş ve varsa fotoğrafları konmuştur. Buna ilave olarak, me-

zarlık, kabir, türbe ve ziyaret yerlerinin kime ait olduğu, mevkileri, bunlara bağlı vakıfların yıllık gelirleri hakkında aydınlatıcı bilgiler verilmiştir.

Salnâmelerde yer alan bu kayıtlar, şehrin genel görünüşünü ortaya çıkaran önemli bilgilerdir.

2. Bayındırlık eserleri

Şehirde bulunan cami, kışla, kule, ahır, çeşme, su bendi, hastane, dükkân, fırın, değirmen ve kaldırım gibi birtakım bina, bayındırlık ve sanat eserlerinin ne zaman, kimler tarafından yapıp onarıldıkları gösterilmiştir. Hatta bunlarla ilgili belge mahiyetinde olmak üzere zaman zaman kitabelere de yer verilmiştir. Kitabeler, şehirlerdeki eski bina ve sanat eserlerinin tarihini ortaya koyan önemli kayıtlardır. Daha açık bir ifadeyle, söz konusu eserlerin tapu belgeleri durumundadırlar. Bu bakımdan kitabelerin, şehrin imar tarihinin tanınıp bilinmesindeki katkıları büyük önem arz etmektedir.

Şehrin diğer kaza ve vilayetlere olan yolları, uzunluğu, ikmal olunan kısmı, yeniden inşa edilenleri, tamamlanmamış köprü ve menfezler, bunların cinsleri ve tamamlananlar sayılarıyla birlikte verilmiştir. Bu tür faaliyetlerin bir önceki seneye kıyaslamaları yapılarak ne kadarının inşa edilip ne kadarının tamir edildiği metre ve km. hesabıyla verilmiştir.

Ayrıca, halkın gezip eğlenip dolaşacakları mesire ve seyir yerleri belirtilmiştir. Buraların tanıtımı yapılarak özellikleri hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

3. Aşiretler

Aşiretlerin bulunduğu yerleşim birimleri, konar göçer olup olmadıkları, reisleri, kaç hane veya çadır oldukları, aşiretlere bağlı olan kabileler, besledikleri küçük ya da büyükbaş hayvanlar, bu hayvanlardan elde edilen ürünler, söz konusu ürünlerin pazarlandığı şehirler, alışveriş usulleri, köy ve kasaba ahalisiyle ticarî ilişkileri, sosyal durumları, hükümetle olan münasebetleri ve konuştukları lisanlar teferruatlı bir şekilde anlatılmıştır.

Salnâmelerde aşiretlerle ilgili verilen bu tür bilgiler, şehrin sosyal yapısını ortaya koyan mühim tespitlerdir.

G. Nüfus

Osmanlı toplumunun ezici çoğunluğu Müslümandır. Salnâmelerde ağırlıklı olarak Müslüman toplumun nüfus kayıtları verilmiş olmakla birlikte, birtakım topluluklar ve gayrimüslim halkın da erkek ve kadın olmak üzere toplam nüfus miktarları gösterilmiştir. Özellikle gayrimüslimlerin millet, din ve hatta mezheplerine varıncaya kadar ayrı ayrı belirtilmek suretiyle köy, mahalle ve hâne olarak toplam nüfus miktarlarının istatistikleri verilmiştir. Böylece, salnâmelerden yıllar içinde şehrin nüfusunun artış hızını ve yoğunluğunu tespit etmek mümkündür.

Ayrıca nüfusu oluşturan ahalinin ahlâkî özellikleri (kahramanlık, cömertlik, misafire hizmet ve ikram, kanaatkârlık) ve kullandıkları lisanlar da belirtilmiştir.

H. Üretim

1. Madenler

Osmanlı şehirlerinde gerek devletçe ve gerekse özel birtakım şahıs ve şirketlerce yapılan inceleme ve araştırmalar sonucunda pek çok kıymetli maden keşfedilmiştir. Salnâmelerde, keşfedilen bu madenler, mevki ve çeşitleriyle birlikte zikredilmiştir. Madenin çıktığı ilk zamanlardan başlayan anlatım şekli, salnâmenin yazılı olduğu yıla kadar “tarih kaynakları” veya “kronikler”e dayanılarak tarihî geçmişiyle birlikte verilmiştir. Madenin ilk kez ne zaman keşfedildiği, yüzde oranları, şekli, rengi, yol çizgileri, parlaklığı, ağırlığı, sertlik veya yumuşaklığı, dayanıklılığı, damar ya da yığın halinde bulunup bulunmadığı, yıl içinde ne miktarda çıkarıldığı, mültezim tarafından mı yoksa devlet tarafından mı işletildiği, işlenmesi ve ayrıştırılması, nerelere gönderildiği, mevcut fırınların sayısı, miktarı, bu tür madenlerin başka hangi ülkelerde bulunduğu mukayeseli ve son derece ayrıntılı bir tarzda ele alınıp belirtilmiştir. Ayrıca salnâmelerde, madenin son durumu ve yapılması öngörülen iyileştirme tekliflerine de değinilmiştir. Madenin sınırsız miktarda olduğuna dikkat çekilerek daha fazla sayıda fırının yapılmasıyla daha çok maden üretiminde bulunulabileceği konusuna vurgular yapılmıştır. Yine, nakliyatın kolaylaştırılması için yollar yapılması ve madencilikle ilgili birtakım araç ve gereçlerin teminiyle üretimin daha da artırılmasının mümkün olabileceği ifade edilmiştir. Tabii ki bütün bu ifadeler, bir sonraki yıl için dikkate alınması gereken kayıtlardır.

Salnâmelerden, Osmanlı şehirlerinin maden haritasını çıkarabilmek mümkündür.

2. Memlehalar

Memlehalar, tuz çıkarılan yerlerdir. Bunların buldukları yerler, vilayet merkezine olan uzaklıkları, kuyu ve kova sayıları, tuzun elde edilişi, yılın hangi mevsiminde işlemde bulunulmasının uygun olduğu, imalat, nakliye ve ambar ücretleri, yıllık hâsılâtın miktarı tafsilatlı bir şekilde salnâmelerde anlatılmıştır. Bu ifadeler verildikten sonra, özen gösterilmesi durumunda daha çok tuzun çıkarılmasının mümkün olabileceğine işaret edilmiştir.

3. Ormanlar

Ormanlar, servet ve gelişmenin temel kaynaklarından biridir. Salnâmelerde şehir ve şehre bağlı idarî merkezlerde yetiştirilen ormanların buldukları yerler, korunmaları, sağladıkları yararlar, kereste ihtiyacının temini ve ahalinin ormanları bilinçli bir şekilde kullanmalarının getirdiği yararlar anlatılmaktadır.

4. Meralar ve Çayırlar

Şehirde bulunan meralar ve çayırların isimleri, meşhur olanları, buralarda otlayan vahşi ve ehli hayvanların neler oldukları ayrıntılarıyla belirtilmiştir.

Bu kayıtlar, şehrin hayvan varlığının ve yeşil alanlarının zenginliğini göstermesi bakımından önemlidir.

I. Sanayi

Salnâmelerde şehirdeki sanayi ve üretici esnafın isimleri ile başlıca sınaî ürünlerin neler olduğu hakkında istatistikî bilgiler bulunmaktadır. Fabrikaların kuruldukları bölgeler ile zaman zaman resimlerine de yer verilmiştir.

Bu ifadelerden, hangi şehirde ne tür fabrikaların kurulduğunu ve ne tür sınaî üretimlerde bulunduğu tespit etme imkânı ortaya çıkmaktadır.

İ. Maliye

Salnâmelerde şehrin genel bütçesi verilmiş, vergi kalemleri rakamlarıyla birlikte ayrı ayrı gösterilmiştir. Yine vilayete bağlı diğer idarî birimlerin toplam gelirleri de belirtilmiştir.

Bu kayıtlardan, şehrin ekonomik ve sosyal refah düzeyini çıkarmak mümkün olabilmektedir.

J. Tarım

Salnâmelerde, tarımda uygulanan usuller, arazinin verimliliği ve başlıca tarım ürünleri teker teker ele alınmış, söz konusu ürünlerle ilgili açıklamalarda bulunulmuştur. Bu ürünlerin halkın ihtiyacını ne derecede karşıladığı, artan kısmının depolarda mı saklandığı yoksa ihraç mı edildiği, ihraç sırasında ne gibi taşıma araçlarının kullanıldığı, ürünlerin kalitesi ve ne kadar ünlü oldukları gibi konular detaylarıyla birlikte anlatılmıştır. Ayrıca birtakım meyve ve sebze çeşitlerine ve bunların yetiştirilme usul ve şekillerine de yer verilmiştir. Söz gelişi, karpuz ve kavunun yetiştirilme metodu ve tohumların çimlendirilmesi gibi. Yine, meyve veren ve vermeyen ağaç çeşitlerine de değinilmiştir.

Vilayet genelinde üretilen tarım ürünlerinin (balmumu, tiftik, yapağı, kıl, deri türleri, pamuk, peynir, zeytinyağı, sabun, pekmez, üzüm, soğan, fındık, ceviz, kestane, badem, incir vb.) adet, ağırlık ve miktar olarak dökümleri yapılmıştır. Şehrin ihtiyacı belirtildikten sonra ihraç edilen miktar ve fiyatlar da istatistikî olarak verilmiştir.

K. Ticaret

Şehirden geçen veya şehre bağlı bulunan ticaret yolları, ihraç edilen ürünler, taşımada kullanılan kara ve deniz araçları, nakliye hayvanlarının çeşitleri

belirtilmiştir. Alım-satımı yapılan maddelerin neler olduğu ayrıntılarıyla ortaya konmuştur. Söz gelişi, dokumacılık sahasında yapılan çalışmaların neler olduğu, ne zaman başladığı, üretim şekli ve hacmi, satımı, ihracı tafsilatıyla ifade edilmiştir.

L. Hayvancılık

Vahşi ve ehli hayvanlar, beslenen hayvanların çeşitleri ve cinsleri (at, katır, deve, eşek, koyun, keçi, sığır, manda, geyik, balık, sülük, arı, kuş türleri, kaplumbağa vb.), beslenme sebepleri (alım-satım, taşımacılık, gıda ve giyim eşyası temini, döl almak vb.), bu hayvanlardan elde edilen ürünlerin kalitesi, kıymeti ve ücret olarak değeri, ürünlerin ne kadarının hangi ülkelere ihraç edildiği, komşu vilayetlere gönderilip gönderilmediği gibi konular hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.

M. Belediye Hizmetleri

Şehrin idarî yapılanma ve sosyal hayatında belediyelerce görülen hizmetler son derece önem arz etmektedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren şehir teşkilatında belediyeçiliğe büyük ehemmiyet verilmiştir. Salnâmelerde, belediyelerce verilen hizmetlerin genel itibarıyla dökümleri yapılmıştır. Şehir dahilinde belediyenin hemen hemen el atmadığı alan yok gibidir. Sağlıktan eğitime, imardan çevre düzenlemesine kadar her sahada belediyenin faaliyetlerini görebilmek mümkündür. Bu açıdan bakıldığında salnâmeler, derli toplu kıymetli bilgiler veren eserlerdir. Söz gelişi; kullanılmayacak duruma gelen arsaların temizlenip geliri belediye ait olmak üzere güzel konaklar yapıp kiraya verilmesi, su sıkıntısını gidermek amacıyla şehre su getirme çalışmalarında bulunulması -ki bu şehrin çeşmelerle de donatılması demektir-, meyvelerin saklanıp satılması gayesiyle geliri belediyeye tahsis edilmek üzere bir meyve arsasının yapımı, yanıp yıkılan dükkân ve çarşıların tamiri, şose ve caddeler yapılması, yıkık cami ve mescitlerin yeniden ihyası ve tefrişleri, medreselerin eyvan ve odalarının onarımı, bazı tarikat büyüklerinin türbelerinin yapım ve tamiri, mekteplerin genişletilip lokanta ve misafirhaneler ilavesi, eski eserlerin restore edilmesi gibi hizmetler bunlardan sadece birkaçıdır.

Şehrin genel görünümünü değiştirmeye yönelik bu tür yeni ilaveler ile iyileştirme çalışmaları, salnâmelerde sıkça rastlanan önemli ayrıntılardır.

N. Eğitim

Salnâmelerde, şehirdeki okullar, görevli öğretmenler, öğrenci mevcutları, okunan dersler ve okul giderleri için tahsis olunan vakıfların gelirleri belirtilmiştir. Ayrıca öğretmen ve öğrencilere yardımcı olmak amacıyla çalışma mekânı olarak kullanılan kütüphanelere yer verilmiştir. Bu kütüphanelerin bulun-

dukları mevkiler, kuruluş tarihleri ve kütüphanelerde yer alan matbu veya yazma eserlerin genel sayıları belirtilmiştir. Bütün bu çalışmalar, şehrin kültürel zenginliğinin önemli göstergeleridir.

O. Haberleşme

Osmanlı ülkesinde salnâmelerin yayınlandığı tarihlerde haberleşme aracı olarak genelde posta ve telgraf kullanılmaktadır. Salnâmelerde halkı bilgilendirmek üzere tablolar halinde posta ve telgraf ücretlerine yer verilmiştir: Söz konusu tablolarda bir şehirden başka bir vilayet, sancak, kaza veya yerleşim birimine çekilen telgrafların kelime sayıları ve ücretleri ayrı ayrı gösterilmiştir. Ayrıca, Osmanlı ülkesinin hangi mahallerine hangi karayolu veya demiryolunun kullanıldığı, hangi günlerde posta çıkarıldığı, nerelere posta görevlileri tarafından mektup, emanet ve eşya gönderildiği, hangi merkezlerde müdürler görevlendirildiği ve posta işleyen yerlerin saat olarak birbirlerine olan uzaklıklarıyla ilgili “posta tarifnâmeleri”ne yer verilmiştir. Postalara verilecek mektupların ücretleri ve hatta yapıştırılacak pulların kıymeti ve rengine kadar ayrıntılar yer almıştır.

Ö. Sağlık

Osmanlılarda sağlık ve sağlık hizmetlerine büyük önem verilmiştir. Devlet, sağlık hizmetlerinin yürütülebilmesi, takibi ve İmparatorluğun en ücre köşelerine kadar yaygınlığının artırılmasına yönelik politikalar izlemiştir. Salnâmelerde inşa edilen hastahaneler, nerede yapıldıkları, inşa masrafları, bu masrafların nerelerden karşılandığı, yatak sayısı, hizmetlerin aralıksız sürdürülmesi için alınan tedbirler (bazı emlak gelirlerinin tahsisi), hastahaneden yararlananların kimler olduğu (hastalar, fakirler, kimsesizler) ayrıntılarıyla belirtilmiştir. Bunlar, şehir hayatında gerçekleşen sosyal dayanışmanın, devlet-millet kaynaşmasının önemli örneklerindedir.

Hastalıklar ve sebeplerine de yer verilen salnâmelerde söz gelişi, sıtma ve kolera vakalarına rastlandığına, bunların ise iklim şartları sonucu ortaya çıktığına ve pis suların kullanılmasından kaynaklandığına dikkat çekilmiştir. Koleranın önlenmesi hususunda şehir içinde pis suların kullanımının yasaklanmasına dair uyarılara da rastlanmaktadır. Salnâmelere yansıyan bu tür uyarılar, sağlıklı bir şehrin kurulmasına yönelik önemli göstergelerdir.

P. Turizm ve Arkeoloji

Salnâmelerde, şehirde bulunan “âsâr-ı atika” denilen eski eser ve arkeolojik kalıntıların neler olduğu tek tek sayılmıştır. Öncelikle şehir eski bir yerleşim birimi ise, şehri çevreleyen “surlar”ın tanıtımından başlanmıştır. Surların ebatları, kapıları, kuleleri, bunların adet ve yükseklikleriyle içlerindeki ambarların sa-

yı ve genişlikleri de belirtilmek suretiyle surlarla ilgili tarihi bilgilere yer verilmiştir. Önemli tarih kitaplarından derlenen bilgiler, salnâme sütunlarına aktarılmıştır.

Eski eserler ve arkeoloji ile ilgili ikinci konu, şehirlerde bulunan “mağaralar”dır. Mağaraların saat olarak şehre olan uzaklığı, mevki, özelliği ve uzunluğu verilmiştir. Define arayıcıları ve onlarla ilgili hikâyeler, mağara içinde kaynayan sular, insan ve hayvan tasvirleri, şekiller ve yazılar yerli-yabancı herkesin dikkatini çeken önemli ayrıntılardır.

“Terk edilmiş şehirler” eski eserler ve arkeolojinin bir başka alanıdır. Harap durumda olup birçok mahallesi yıkılmış yerler de salnâmelerde bahsedilen konulardandır. Buralardaki ev ve dükkânlara ait kemer ve duvarlar, su kuyuları, sıcak yaz mevsiminde bile içindeki suların lezizliği ve soğukluğu ile ön plana çıkan sarnıçlar, hamamlar gezen herkesi merakta bırakacak derecede eski eser olma özelliğini koruyan yerlerdir.

Bunlara eski cami, türbe, mescit, evliya kabirleri, tekke, kilise ve manastırları da eklemek mümkündür. Şehirlerden çıkarılan birtakım eski eserin (taş, vazo, para vb.) Müze-i Hümayun’a gönderildiği de yine salnâmelerde yer alan kayıtlardan öğrenilmektedir.

Bütün bunlar, şehir turizmi için son derece önemli malzemelerdir. Özellikle iç ve dış turizm faaliyetleri için bugün bile bu tür eserlerin varlığı, geçmiş ile günümüz arasındaki köprülerin kurulmasında önemli roller üstlenmektedirler.

II. Sonuç

Osmanlı salnâmeleri, en ücra noktalarına varıncaya kadar genel olarak bir ülkenin; özelde de en ince ayrıntısına dek bir şehrin profilini ortaya çıkaran nadir eserlerdendir. Salnâmelerde şehir hayatına ait ipuçları vardır. Şehrin idarî, askerî, ekonomik, tarihî, sosyo-kültürel ve her bakımdan tanıtımı söz konusudur. Bir tespit çalışmasıdır salnâmeler, eldeki mevcudu değerlendirmektir.

Salnâmeler, eskiyi hatırlamak, değerlendirmek ve önceki yüzyıllarda yaşanan birtakım pratikleri günümüze aktarmak bakımından da önem taşımaktadırlar. Ufak birkaç örnek vermek gerekirse... Salnâmelerde yer alan madenlerin mültezim mi yoksa devlet tarafından mı çıkarıldığı konusu, bize Osmanlı şehirlerindeki “özelleştirme” çabaları hakkında sınırlı da olsa ipuçları vermektedir. Bugün de *özelleştirme* kavramı, Türkiye ekonomisinin en çok tartışılan konuları arasında yer almaktadır. Diğer taraftan şehirlerin tabii zenginlikleri durumunda bulunan hayvanlardan kuşlardan günümüzde nesli tükenenlerin olup olmadığı veya şehir ekonomisini ayakta tutan unsurlardan meyve veya sebze türlerinden hangilerinin bugün itibarıyla günümüze ulaşmadığının bilinmesi durumunda, bu gibi ülke zenginliklerinin tekrar tabiata ve ekonomiye kazandı-

rılması projeleri başlatılıp gerçekleştirilebilir. Bu anlamda salnâmelerin, geçmiş-i ihyaya yönelik çalışmaları ortaya çıkaracak alt yapı çalışmaları için de önemli bir kaynak malzemesi niteliği taşıdığını rahatlıkla ifade etmek mümkündür.

Osmanlı şehir tarihlerinin kendi kaynaklarına dayanılarak yazılması aşamasında önemli yer tutan salnâmelerin, tarihin yeniden yorumlanması ve şehir tarihlerinin aydınlatılması alanındaki rolleri büyüktür. Bu çerçevede, Osmanlı şehir tarihlerinin yazılması konusunda yapılacak her türlü inceleme ve araştırmanın bir ölçüde salnâmeleri dikkate alması gereklidir. Başka bir ifadeyle, salnâmeler dikkate alınmadan yazılacak şehir tarihleri, bir bakıma eksik ve yetersiz kalacaktır.

Salnâmelerde yer alan bilgilerin değeri ve güvenilir olup olmadığı konusu, tartışmalıdır. Özellikle salnâmelerde yer alan rakamlarla ilgili bilgiler, bu tartışmanın en uç noktasında yer alır. Osmanlı şehirleri gibi geniş bir sahayı içine alan bir envanter çalışmasının zaman zaman eksik veya hatalı bilgiler vermiş olması, dönemin şartları da dikkate alındığında, tabii karşılanmalıdır. Sonuçta bu bilgiler, yukarıda da ifade ettiğimiz üzere bir tespit çalışmasıdır. Bu bakımdan salnâmelerin ihtiva ettiği bilgilerin, diğer kaynaklarla da karşılaştırılarak kullanılması gerekmektedir.

Konuyla İlgili Seçilmiş Kaynakça

- “Sâl-nâme”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1966, c. X, s. 134–136.
- Acaroğlu, Türker, “Osmanlı Yıllıkları (Salnâmeler ve Nevsâller)”, *Somut*, 13 Mayıs 1983, c. III, sy. 41/15, s. 8.
- Akçuraoğlu, Yusuf (haz.), *Türk Yılı*, İstanbul: Türk Ocakları Merkez Heyeti, 1999.
- Çetin, Atillâ, “Kitap Tanıtma: Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Şubat 1983, sy. 22, s. 196-199.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Sâlnâmeleri ve Nevsâlleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı, 2000, 2 cilt.
- Duman, Hasan, *Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller)*, İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültürü Araştırma Merkezi (IRCICA), 1982.
- Ebüzziya, Ziyad, “İstanbul Kütüphanelerindeki Sâlnâme, Nevsâl ve Takvimler”, *Meydan*, Ocak 1983, sy. 613/95, s. 65.
- Ertuğ, H. Refik, “Eski Harflerle Özel Yıllıklar”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Nisan 1974, c. I, sy. 4, s. 19-24.
- Ertuğ, H. Refik, “Nezâret ve Eyalet Salnâmeleri”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Şubat 1974, c. I, sy. 2, s. 10–16.
- Ertuğ, H. Refik, “Osmanlı Devrinde Salnâmeler”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Ağustos 1973, c. II, sy. 7, s. 15–22; Ekim 1973, c. II, sy. 9, s. 103–104.
- Ertuğ, H. Refik, “Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye-1321”, *Hayat Tarih Mecmuası*, İstanbul: 1973, c. II, sy. 8, s. 20–25.

- Ertuğ, H. Refik, "Yüz Altı Yıl Önceki Trabzon Vilâyet Yıllığı", *Hayat Tarih Mecmuası*, 1974, c. II, sy. 12, s. 72-74.
- Eyice, Semavi, "Rum Harfleri ile Türkçe (Karamanlıca) Bir Nevşehir Sâlnâmesi (Yıllığı)", *Fındıkoğlu Armağanı*, İstanbul, 1977, s. 77-94.
- Gerçek, Selim Nüzhet, "Vilâyet ve Nezâret Sâlnâmeleri", *Kitap Belleten*, 1963, c. I, sy. 25, s. 7-9.
- Gerçek, Selim Nüzhet, *1933 Almanak*, İstanbul: Matbuat Cemiyeti, 1933.
- İlmiye Salnâmesi*, İstanbul: Meşihat-ı Ulyâ Mektupçuluğu, Birinci Defa, 1334.
- İzgöer, Ahmet Zeki (haz.), *Diyarbakır Salnâmeleri*, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, 1999, 5 cilt.
- Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Salnâmesi*, İstanbul, 1913.
- Öztuna, Yılmaz, "Sâl-nâme", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara: Millî Eğitim Basımevi, 1980, c. XXVIII, s. 86.
- Pakalın, Mehmet Zeki, "Sâlnâme", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Maarif Basımevi, 1983, c. III, s. 105-106.
- Salnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye*, İstanbul: Dördüncü Sene, 1319.
- Sefercioğlu, Necmeddin, ve N. T. Ergün, "Önemli Bir Katalog", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, Ankara, 1982, c. XXXI, sy. 4, s. 193-194.
- Sertoğlu, Midhat, "Sâlnâme", *Resimli Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, İstanbul: İskit Yayınevi, 1958, s. 280-283.
- Şakir, Mahmut H., "Bursa Sâlnâmeleri", *Kitap Belleten*, 1964, c. VII, sy. 31, s. 6-7.
- Tuncor, Ferit Ragıp, "Osmanlı Yıllıkları", *Defne*, İstanbul: Ağustos-Eylül 1984, c. IV, sy. 37/38, s. 30-31.
- Yener, Şakir Sabri, "Eski Bir Gaziantep Salnâmesi", *Türk Folklor Araştırmaları*, Haziran 1968, c. XI, sy. 227, s. 4765-4766.
- Yund, Kerim, "Adana Vilâyeti Sâlnâmeleri", *Kitap Belleten*, 1963, c. III, sy. 27, s. 14.

The Significance of Ottoman Yearbooks (*Salnâmes*) in the Ottoman Urban Studies

Ahmet Zeki İZGÖER

Abstract

This article aims to emphasize the importance of Ottoman yearbooks (*salnâmes*) in the historiography of the Ottoman urban studies. Apart from sources like archival documents, chronicles, private histories, memoirs, journals and newspapers, the yearbooks are quite significant in studying Ottoman history. The first Ottoman State yearbook was published in 1847. The yearbooks, which contain, among other things, data on provinces and settlements, are very informative and rich in terms of the subjects

included. They give information on the demographic, topographic, political, social, commercial, judicial and cultural aspects of the provinces, sub-provinces and sometimes even the villages. These sources include also considerable amount of pictures, photographs, plans, maps and they present a very detailed photograph of the Ottoman Empire on a specific year, from Yemen, Caucasus and Anatolia to Balkans and North Africa. It would not be wrong to say that any study on Ottoman urban history in the XIXth and XXth centuries should consult the yearbooks; otherwise, they would be insufficient and incomplete.

Osmanlı Salnâmelerinin Şehir Tarihi Çalışmaları Bakımından Önemi

Ahmet Zeki İZGÖER

Özet

Osmanlı Devleti'nin ana hatlarıyla araştırılıp incelenmesi alanında arşiv belgeleri, kronikler, hususî tarihler, hatıratlar, dönemin dergi, gazete ve mecmuaları gibi kaynaklarının dışında "salnâmeler" de mühim yer tutarlar. Osmanlı ülkesinde salnâme geleneği, 1847 yılında *Devlet Salnâmeleri*'nin yayınlanmasıyla ortaya çıkmıştır. "Yazılı tarih kayıtları" olarak kabul edilen salnâmelerde, şehir veya diğer yerleşim birimlerinin genel dökümleri yer almıştır. Salnâmeler, ihtiva ettikleri malzeme bakımından son derece zengin, açıklayıcı ve bilgi verici malumata sahip eserlerdir. Bunlarda, il, ilçe ve hatta zaman zaman köy ve meraların topografik, demografik, ticarî, sosyal, siyasi, hukukî ve kültürel tarihleri hakkında sağlıklı bilgiler verilmektedir. Kendi konularında inanılmaz zenginlikte resim, fotoğraf, plan, kroki, şekil ve haritaların yer aldığı bu bilgi kaynaklarında, Anadolu, Orta Doğu, Kuzey Afrika, Rumeli, Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki adalar ile Doğu Karadenizde Acaristan ve hatta Kırım'a; özetle Yemen'den Kafkaslara, Anadolu'dan Balkanlara kadar Osmanlı ülkesinin içinde bulunduğu durum bütün ayrıntılarıyla tespit edilmiştir. Osmanlı şehir tarihlerinin kendi kaynaklarına dayanılarak yazılması aşamasında salnâmeler önemli tarih kayıtlarıdır. Tarihin yeniden yorumlanması ve şehir tarihlerinin aydınlatılması konusunda yapılacak her türlü inceleme ve araştırmanın salnâme merkezli olması kaçınılmazdır. Salnâmeler dikkate alınmadan yazılacak şehir tarihleri eksik ve yetersiz kalacaktır.